

'Gereformeerden, waarheen? De opkomst van de moderne theologie in de Gereformeerde Kerken in de jaren vijftig van de 20 eeuw', *Transparant. Tijdschrift van de Vereniging van Christen-Historici* 18 (2007), nr 2, 14-114-17

© M.J. Aalders

In theologisch opzicht hebben de Gereformeerde Kerken de hervormde kerk links ingehaald, aldus een uitspraak van naar ik meen H. Berkhof. Hij doelde daarmee op het feit dat de vrijzinnige invloed in de hervormde kerk in de jaren zeventig van de twintigste eeuw afnam, terwijl de Gereformeerde Kerken in diezelfde tijd juist met allerlei vormen van vrijzinnigheid te maken kregen. Met Berkhof hebben vele anderen, binnen en buiten de GKN, zich over deze ontwikkeling verbaasd.

Natuurlijk is er nagedacht over de vraag hoe het zover heeft kunnen komen. Sommigen wezen de theologen aan als de herders die hun kudde op verkeerde wegen hadden geleid. De theologen gingen voorop, zo noemde A.M. Lindeboom zijn boek over deze ontwikkelingen.

In dat verband werden altijd en worden nog steeds de namen genoemd van H.M. Kuitert, Tj. Baarda en H. Wiersinga. Hun publicaties deden in de tweede helft van de jaren zestig en in de jaren zeventig veel stof opwaaien. Wolven in schaapskleren waren het. De theologen waren de aanstichters van al het kwaad dat over de GKN was gekomen. Toch lijkt het voor een goed begrip van wat zich werkelijk heeft afgespeeld beter om hun optreden te plaatsen in het bredere kader van de maatschappelijke en kerkelijke ontwikkelingen in Nederland. De theologen maakten deel uit van de samenleving, wat meer is: ze hadden innerlijk deel aan de ontwikkelingen die de samenleving doormaakte en waar ze vervolgens op reageerden. Want niet alleen de GKN verschoot van kleur, maar de hele samenleving deed dat. Niet alleen de theologische opvattingen veranderden, maar allerlei opvattingen veranderden. Alles kwam ter discussie te staan: de verhouding tussen man en vrouw, seks voor het huwelijk, de houding tegenover het gezag, de wapenwedloop etc. Deze culturele revolutie voltrok zich eerst voorzichtig, maar allengs steeds duidelijker. Hetzelfde kan gezegd worden van de veranderingen in de GKN en de gereformeerde theologie. Want het is frappant om te zien hoezeer deze zich voordeden parallel aan de ontwikkelingen in de samenleving: voorzichtig en kleine veranderingen in de jaren vijftig, een stroomversnelling aan het begin van de jaren zestig, en heftige onrust in de tweede helft van de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig. De GKN van de jaren zeventig leken nauwelijks meer op de GKN uit de jaren dertig. Ze hebben, zo schreef iemand, in de jaren zeventig, de GKN in de bossen van Lunteren (waar de synode vergaderde) begraven. Dat was geen werk van een handjevol theologen alleen. Het was de vrucht van een ontwikkeling waaraan velen in de GKN deel hadden. De theologen hebben die ontwikkelingen op hun eigen manier verwerkt en vorm gegeven, maar als daarvoor geen draagvlak was geweest, was het wel tot tuchtprocedures tegen hen gekomen. En dat is niet gebeurd.

Zoals ik reeds aangaf, dateren de eerste aanzetten voor genoemde veranderingen uit de jaren vijftig. Ik ben daarom geneigd de Tweede Wereldoorlog als een belangrijke cesuur in de geschiedenis van de GKN en de gereformeerde theologie te beschouwen. Daar leek het in eerste instantie overigens niet op. Want tijdens de oorlog was een bepaald aspect van de gereformeerde cultuur gewoon blijven bestaan: het polemiseren over theologische onderwerpen. Discussie hoorde nu eenmaal bij gereformeerden. De gereformeerden uit de dertiger jaren waren de kinderen van een strijdbaar geslacht, die wisten dat er in de theologie veel op het spel stond. En hoewel de wereld om hen heen in brand stond, bevochten ze elkaar

op het scherp van de snede. Of moeten we zeggen: juist omdat de wereld om hen heen in brand stond, bevochten ze elkaar? Dat was althans de opinie van J.H. Bavinck, die als relatieve buitenstaander –hij was pas in 1939 uit Indië naar Nederland teruggekomen- een scherpe blik had. Hoe dan ook, er werd stevig gedebatteerd in de jaren dertig en dat ging in de oorlogsjaren gewoon door. In feite weerspiegelden de GKN in de jaren dertig en veertig wat zich in de samenleving afspeelde: een tijd van confrontatie, van vlucht, van ballingschap, van oorlog en van dood. Het debat liep uit op een kerkscheuring.

Was het voor sommigen vanzelfsprekend dat er gedurende de oorlogsjaren op twee fronten moest worden gevochten, nadien voelden velen zich ongemakkelijk bij dit recente verleden. ‘Nie wieder’, zo klonk het na de oorlog. Nooit weer. Dat werd ook binnen de GKN het motto. Nooit meer een scheuring. En al heel spoedig na de oorlog begonnen de pogingen om de breuk met Schilder en de zijnen te lijmen. Ook op andere aspecten van het gereformeerde leven kwam kritiek. Onder de jongeren leefde de wens om zich aan te sluiten bij de Wereldraad van Kerken. Ze wilden dat de Gereformeerde Kerken zich zouden ontdoen van hun ‘isolementsadat’ en hun ‘antithesenkrampen’. Bezwaren leefden er ook tegen het intellectualisme in gereformeerde kring en tegen de weerstand die de theologie van Karl Barth ondervond. De invloed van de Doorbraak werd merkbaar in een toenemend protest tegen de identificatie van kerk en politieke partij. Hun boodschap werkte door, waarbij het boek van Booy, Gereformeerden waarheen? als een doorbraak wordt gezien. Dit alles was een teken aan de wand, een belangrijk signaal van wat komen zou. De jongeren zouden opgroeien, ouder worden, taken op zich nemen in kerk en samenleving. De tijd van de antithese en isolement leek voorbij, het ging om dialoog, om samenwerking, niet om een betere kerk, maar om een betere wereld. Waar het om gaat is dat in de jaren vijftig bleek dat de GKN de ‘wereld’ niet meer buiten de deur kon houden. Dat hadden ze nooit gekund, zo had J.H. Bavinck al eerder geconstateerd, en dat konden ze ook nu niet. Maar anders dan voorheen werd de eigen traditie niet langer sacrosanct verklaard. Er werd afstand genomen van de zo kenmerkende antithese tussen kerk en wereld. En het was die veranderende buitenwereld die in toenemende mate het klimaat bepaalde waarin de nieuw benoemde theologen na de oorlog hun werk begonnen: een klimaat dat bepaald werd door een voorheen niet gekende openheid voor de wereld om hen heen. In steeds sneller tempo brokkelde de verzuilde samenleving af, niet in het minst door de komst van de televisie. De wereld werd vaderland! Natuurlijk, gereformeerden bleven strijdbare mensen, maar datgene waarvoor ze streden was na de oorlog veranderd. Vandaar dat ik geneigd ben de Tweede Wereldoorlog als een belangrijk breekpunt in de GKN en de bijbehorende theologie te beschouwen.

Ik wijs nog op een tweede factor die van belang is geweest bij de verklaring van de grote omslag die de GKN na de oorlog hebben doorgemaakt, namelijk de voortschrijdende emancipatie van de gereformeerden, ook in wetenschappelijk opzicht. Want toen de VU in de jaren twintig definitief het plan van een medische faculteit had moeten laten schieten, terwijl de Wet op het Hoger Onderwijs van 1905 eiste dat er in 1930 een vierde faculteit diende te zijn, besloot zij een Faculteit voor Wiskunde en Natuurwetenschappen te stichten. Daarmee haalde de VU zich heel wat op de hals. Immers, één aspect van het conflict met J.G. Geelkerken (1926) raakte de natuurwetenschappen. Heeft de slang wel echt gesproken? Dat was nog maar een simpele vraag vergeleken bij de allerlei andere vragen op dit gebied. Hoe verhouden zich de Bijbelverhalen met de moderne wetenschappelijke inzichten? Welnu, met de stichting van de faculteit Wiskunde en Natuurwetenschappen waren die vragen uit de boze buitenwereld gastvrij onthaald aan de VU. De theologen mochten zich dan nog wel kunnen verschuilen achter de ‘gereformeerde beginselen’, de natuurwetenschappers moesten nog maar zien of die beginselen er ook voor hun vakgebied golden. De theologen twijfelden niet.

Dat bleek bijvoorbeeld toen de dogmaticus van de VU, V. Hepp, zich rond 1930 bezighield met de vragen die vanuit de natuurwetenschap aan de theologie werden gesteld. Zijn Stone-lectures over [Calvinism](#) and the [philosophy of nature](#) (1930) waren geheel aan dit thema gewijd. Maar zijn beschouwingen daarover waren van dien aard, dat niemand in de kring van gereformeerde natuurwetenschappers deze serieus nam. Datzelfde gold ook de beschouwingen van G.Ch. Aalders, die in 1932 een studie wijdde aan de eerste hoofdstukken van de Bijbel, De goddelijke openbaring in de eerste hoofdstukken van de Bijbel. De aarde, zo concludeerde hij op exegetische gronden, was zo'n 15.000 jaar oud. Sedertdien was het gesprek tussen theologie en natuurwetenschap in de GKN en aan de VU vastgelopen. Na de oorlog was het de hoogleraar natuurkunde G.J. Sizoo die het vastgelopen gesprek weer op gang bracht. Hoe zeer het klimaat binnen de GKN aan het veranderen was, bleek toen G.C. Berkouwer het boek van J. Lever, *Creatie en evolutie* (1956) voorzichtig en welwillend besprak. Ook in dit opzicht is de Tweede Wereldoorlog een breekpunt.

En dan, als derde factor, wijs ik op een nieuwe generatie theologen. In 1950 overleed kort voor zijn emeritaat V. Hepp. In datzelfde jaar ging G.Ch. Aalders met emeritaat, in 1952 gevolgd door F.W. Grosheid. Van Gelderen was in 1945 met emeritaat gegaan en kort daarna overleden. In feite bleef alleen Nauta, de opvolger van H.H. Kuyper, over van de vooroorlogse staf, samen met de parttime hoogleraren J.H. Bavinck en Waterink. Ook in Kampen kwam het tot nieuwe benoemingen, maar de vernieuwingsgezindheid werd in eerste instantie vooral onder de VU-theologen zichtbaar. Kampen worstelde voorlopig nog met de nasleep van de scheuring en de gevolgen daarvan voor de Hogeschool. Gezichtsbepalend voor de theologie was in die tijd G.C. Berkouwer, in 1940 benoemd als buitengewoon hoogleraar als aanvulling op en ter correctie van Hepp, in 1945 tot gewoon hoogleraar benoemd en in 1950 de opvolger van Hepp toen deze overleed. Over Hepp is opgemerkt dat hij de moderne levensvragen wel kende, maar ten diepste niet had verstaan. Hij miste de aansluiting bij het moderne (gereformeerde) leven. Maar dat kan van Berkouwer niet gezegd worden. Hoewel aanvankelijk dapper gereformeerd in zijn afwijzing van Barth en zijn houding tegenover het Schriftgezag, was hij een heel ander mens dan zijn leermeester. Veel zoekender en tastender, met veel meer openheid voor de (theologische) wereld om zich heen. Dat hij werkelijk een ander geluid liet horen dan Hepp bleek toen hij aan het eind van de jaren veertig met de publicatie van zijn *Dogmatische Studiën* begon. Hij legde een sterk accent op de correlatie tussen geloof en openbaring, waardoor aan het subject een geheel andere plaats toekwam dan in de meer scholastieke benadering van Hepp. En in 1954 verscheen zijn grote boek over K. Barth, *De triomf der genade*. Daarmee werd de gereformeerde ban over de grote Zwitser doorbroken. Maar ook Berkouwers Schriftopvatting veranderde in deze jaren. Hij begon te accentueren dat in de Bijbel de boodschap altijd gesproken en geschreven is in betrokkenheid op concrete mensen en groepen. Het eigene van het evangelie, het objectieve, wordt alleen gekend in correlatie met het geloof. Er is altijd sprake van een wederzijdse relatie tussen boodschap en hoorder, tussen God en mens, tussen tekst en aangesprokene. Men doet de Bijbel pas recht als men op deze scopus en deze weg van de openbaring let. Gods openbaring is gericht op ons antwoord en wordt slechts verstaan in het geloof. De klemtoon lag niet meer op objectieve heilsfeiten, maar op heilsfeiten die niet toegankelijk zijn buiten de weg van het geloof om. Daarmee wordt niet gezegd dat de objectiviteit in Berkouwers theologie niet meer belangrijk was. Maar het was hem niet langer mogelijk de ogen te sluiten voor de 'menselijke factor', voor de rol van het subject. Dit werkte door in de visie op de Schrift. Het ging er niet om dat de historiciteit niet meer van belang was, maar dat ook het subject een plek kreeg in de visie op de wording van de Schrift.

Een tweede benoeming die van belang was, was die van N.H. Ridderbos, die in 1950 zijn promotor G.Ch. Aalders opvolgde. Had Aalders zich decennia lang vastgebeten in het onderzoek naar de historische betrouwbaarheid van de Pentateuch, Ridderbos legde zich toe op de bijbels-theologische dimensies van de psalmen. Daarmee verliet hij het apologetische terrein van zijn leermeester. Opvallend was het nieuwe geluid over Genesis 1 in zijn rede Beschouwingen over Genesis 1. Daarin hij zich uitsprak voor de zogenaamde kadertheorie. Het 'zeven dagen schema' van Genesis 1 moet als inkleding beschouwd worden; het biedt geen informatie over de volgorde der scheppingsdagen, geen exacte beschrijving van de schepping. En ten aanzien van de schepping merkte hij op dat wat daar geschied is, te groot is 'dan dat het in gewone geschiedenisbeschrijving kan worden verhaald.' Daarmee nam hij afstand van het realisme zoals dat van meet af aan de gereformeerde exegese had bepaald. Bovendien wees hij op verschillen tussen onze manier van geschiedschrijving en de manier waarop door de bijbelschrijvers soms met hun materiaal wordt omgegaan. Daarmee werd een opening geboden die van meer belang is geweest dan alleen voor het gesprek tussen de theologen en de beoefenaren van de natuurwetenschappen. Overigens liet Ridderbos zich niet uit over Genesis 2 en 3. In die zin stond 'Assen' nog recht overeind. Tenslotte ging ook F.W. Grosheide, die niet minder dan Aalders vasthield aan de letterlijke betekenis van de Bijbeltekst en de historische betrouwbaarheid ervan, in 1952 met emeritaat. Zijn opvolging had heel wat voeten in de aarde, maar uiteindelijk werd die taak toevertrouwd aan de scherpzinnige R. Schippers. Een man een grote sensitiviteit voor wat zich in de samenleving afspeelde, en ook iemand die heel goed aanvoelde wat in de theologische ontwikkelingen van belang was en wiens onderwijs daarvan ook de kenmerken droeg. In eerste instantie hield hij zich bezig met de ethiek. Vruucht daarvan was zijn boek De Gereformeerde zede uit 1954. Daarin ging hij in op de groeps cultuur zoals deze onder de nazaten van Kuyper gestalte had gekregen. Hij was erop gericht de mensen te helpen zich te oriënteren in een veranderende cultuur. In die zin is er een duidelijk onderscheid tussen dit boek en Geesinks Gereformeerde Ethiek. Schippers zette niet in bij het 'systeem', maar ging in op de vragen die onder de gelovigen leefden. Mag een gereformeerd christen voorbehoedmiddelen gebruiken? Het subject dus een andere plaats, zoals dat in zoveel theologische disciplines zou gebeuren. Vanaf 1953 doceerde Schippers ook Nieuwe Testament. Zijn leerling Tj. Baarda getuigt van hem dat hij degene is geweest die het isolement van de 'gereformeerde exegese' heeft doorbroken. Kerk noch dogma konden bij voorbaat de uitkomst van het lezen van teksten bepalen. De tekst zelf, met al wat erin of erachter steekt, moet de kans krijgen om het woord te nemen. Dat woord zal echter slechts klinken als ook de historische bepaaldheid volstrekt serieus wordt genomen. Voor zijn leerlingen was er de ruimte om werkelijk geleerden als R. Bultmann en E. Käsemann te 'ontmoeten' en met hen in gesprek te gaan. Daarmee zijn de belangrijkste hoofdrolspelers van het theologisch theater uit de jaren vijftig benoemd. Als grootste verschil met hun leermeesters en voorgangers zou ik hun openheid voor de moderne ontwikkelingen willen noemen. Een openheid die bij hen niet tot een vruchteloos isolement leidde, maar tot een dialogische verstandhouding met de wereld om hen heen. Het is mijns inziens dit punt geweest, waarop de naoorlogse generatie gereformeerden afstand nam van haar voorgelacht. Niet iedereen was zich dat in die tijd bewust, zeker niet de gemiddelde kerkganger, maar de gereformeerde intelligentsia beseftte wel degelijk dat wereld veranderd was en dat de bakens verzet moesten worden. Dat gebeurde, conform de ontwikkelingen in de rest van de samenleving, heel geleidelijk. Kerkelijk gesproken was 1961 een belangrijk jaar, wat betreft de theologie moet gewezen worden op 1963, toen het Gereformeerd Theologisch Tijdschrift onder leiding van Schippers in een nieuw jasje werd gestoken. Berkouwer opende het eerste nummer met een beschouwing over de belijdenis, de Kamper hoogleraar J.L. Koole het tweede met een beschouwing over Genesis 1-3. Beide artikelen laten zien hoe de auteurs bezig waren de erfenis van het verleden vruchtbaar te maken voor het heden vanuit het besef

dat louter herhaling onmogelijk was. In diezelfde jaargang sprak H.M. Kuitert (toen studentenpredikant te Amsterdam) in een kroniek over een theologische aardverschuiving die ook de Gereformeerde Kerken niet koud liet. Het gezag der vaders was in snel tempo tanende. Want zo kan de nieuwe openheid naar de wereld buiten de Gereformeerde Kerken ook getypeerd worden: als een autoriteitscrisis. Kuiper, Bavinck, de organische inspiratieleer, voor de nieuwe generatie was hun gezag niet meer vanzelfsprekend. In dit alles hield de gereformeerde theologie vooralsnog min of meer gelijke tred met de Gereformeerde Kerken. Niemand was zich in deze tijd bewust van fricties tussen faculteit en kerken. Het onderwijs was degelijk, goed en gereformeerd. En regende het voor de oorlog klachten over een gebrek aan 'dogmatische belijndheid' bij de proponenten, en over hun beperkte vertrouwdheid met het belijden der kerk, dergelijke klachten werden in deze periode slechts een enkele keer vernomen. In feite is de verhouding tussen de kerken en de faculteit nooit zo goed geweest als in de jaren 1945-1961. En juist toen werden de fundamenten gelegd voor de ingrijpende veranderingen die zich tussen 1967 en 1977 zouden voltrekken. Dat toont welaan hoezeer deze theologen het vertrouwen hadden van hun generatie.

Dr. M.J. Aalders is emeritus-predikant en historicus. Hij publiceerde in 2006 *125 Jaar Faculteit der Godgeleerdheid aan de Vrije Universiteit*. Voor meer literatuur zij naar dit boek verwezen.